

DE UITHOVEN VAN DE PREMONSTRATENZER OF NORBERTIJNER ABDIEN*

G.M. V.D. VELDEN O.PRAEM

INLEIDING

Uithoven waren in de middeleeuwen agrarische bedrijven van kloosters en als regel van grotere omvang dan de particuliere boerderijen. Ze werden door de twaalfde-eeuwse abdijen gesticht, om de geschonken of op andere wijze verworven landerijen, die dikwijls ver van de abdij verwijderd lagen, te exploiteren. Soms waren ze door de schenkers van de grond tevens bedoeld, om als modelbedrijven de landbouw en de veeteelt in het gebied rondom de uithoven te stimuleren.

De norbertijner abdijen volgden in deze vooral die van de cisterciënzers na. Deze laatsten noemden hun uithoven als regel „grangiae”, terwijl de premonstratenzers bij voorkeur van „curiae” spraken.

Het gaat er in dit artikel niet om, een opsomming te geven van de uithoven die de norbertijnse abdijen hebben gehad. Nog minder om de geschiedenis van deze uithoven te schrijven. De bedoeling is, iets mede te delen over de wettelijke regelingen, die bij de norbertijnen bestonden betreffende samenstelling, organisatie en levenswijze van de uithoven.

SAMENSTELLING VAN HET LEDENBESTAND

Evenals vele andere kloosters uit de twaalfde eeuw waren die van de door Norbert van Gennep in 1120 te Prémontré begonnen stichting van een verwonderingwekkende samenstelling. Want vooreerst bestonden ze niet alleen uit een gemeenschap van mannelijke religieuzen, maar ook uit een van vrouwelijke. Men spreekt daarom van dubbelkloosters. Hieraan lag een bijbelse inspiratie ten grondslag. De eerste christengemeente te Jerusalem stond namelijk bij de stichters van de oude orden als ideaal voor ogen. En deze was samengesteld uit mannen en vrouwen.

De afdeling van mannelijke kloosterlingen bestond op haar beurt uit twee scherp onderscheiden groepen, die van de clerici of geestelijken en die van de conversen of lekebroeders. De eersten waren de geletterden, d.w.z. degenen die Latijn konden lezen, de anderen de ongeletterden. Deze laatsten mochten zelfs geen boeken lezen, en het beperkte aantal verschillende gebeden, die ze moesten bidden hadden ze van buiten geleerd.

Binnen deze beide soorten mannelijke leden van een abdij was er weer onderscheid tussen hen, die in de abdij als gebouwencomplex met bijhorig erf woonden en werkten, en hen die buiten hun abdij te werk waren gesteld en daarom extraconventualen werden genoemd.

Deze woonden op de hierboven vermelde uithoven. Later werden de priesters onder hen ook als pastoors op parochies of als proosten in kloosters van zusters geplaatst.

De uithoven nu hadden dezelfde samenstelling als de abdijen waartoe ze behoorden, alleen was hun ledenaantal veel geringer. Behalve de vaste bewoners vertoefden er op de uithoven soms tijdelijk priesters en lekebroeders, die vanuit hun abdij daarheen waren gezonden. Dit geschiedde vooral in de oogsttijd. Dan kon men op de uithoven het werk op het land niet aan en was hulp van buiten dringend nodig.

ORGANISATIE EN DAGELIJKS LEVEN VAN DE UITHOVEN

Over de gang van zaken op de uithoven is betrekkelijk weinig bekend. Zoals dat als regel overal geschiedt, ging ook hier de praktijk vooraf aan de wettelijke regelingen. Deze werden getroffen naargelang de omstandigheden daar om vroegen. Tot een afgerond geheel van bepalingen, die het leven en werken op uithoven volledig regelden, is het bij de norbertijnen nooit gekomen.

De tot nu toe ons bekende oudste Statuten of wettelijke verordeningen van de premonstratenzer orde uit circa 1131 zijn een verzameling praktische besluiten, die zowel het leven in de abdijen als op de uithoven regelden. Ze zijn nog uit de tijd, toen de eerste abt, Hugo van Fosses, vanaf 1128 de organisatie van zijn abdij te Prémontré en van het groeiend aantal andere abdijen ter hand nam. De verzamelaar van de verschillende besluiten, zoals men die aantreft in die oudste Statuten, zal wel de bedoeling hebben gehad, daarin later een ordening en groepering in enige afdelingen of distincties tot stand te brengen. Dit is in feite ook al spoedig daarna gebeurd. Zo is vóór het jaar 1147 reeds een afzonderlijke bundeling van bepalingen voor de lekebroeders klaar gekomen onder de naam „Institutiones fratrum laicorum”. Voor de zusters in de abdijen en op de uithoven is wel een grote verscheidenheid aan bepalingen terug te vinden, maar van een geordend geheel is het in die vroege tijd niet gekomen. Dit hangt ongetwijfeld samen met het feit, dat men in de orde van Prémontré de dubbelkloosters al heel spoedig wilde opheffen. De zusters werden in eigen kloosters op behoorlijke afstand van haar abdijen ondergebracht en gingen op eigen wijze haar kloostergebruiken organiseren.

Om enig idee te krijgen van het dagelijkse leven op de norbertijner uithoven moet men de schaarse gegevens links en rechts bij elkaar zoeken. Dan komt men vooreerst tot de conclusie, zoals reeds werd opgemerkt, dat de allereerste uithoven ook zusters telden.

Dit kan men opmaken uit een voorschrift uit de oudste Ordinarius of het rubriekenboek, waarin te lezen staat: „In de kapellen, die in onze uithoven zijn ingericht, mag men geen zijden koorkap bezitten en ook geen kazuïvel van die stof, tenzij daar waar zusters wonen”. Dit blijkt nog duidelijker uit wat er op volgt: „In de kapellen van de uithoven waar ook zusters wonen, mag men slechts drie lampen ontsteken, een bij het altaar, een voor de lekebroeders en een voor de zusters”. De aanwezigheid van meer dan een priester op een uithof kwam zeker voor. Dit mogen we afleiden uit een bepaling van iets later tijd: „Kanunniken, die met twee of meer in een uithof verblijven moeten in de kapel op een vast uur samen de metten bidden”.

DE OVERSTEN VAN DE UITHOVEN

De abt, die aan het hoofd stond van allen en alles, was vanzelfsprekend ook de hoogste gezagsdrager van de uithoven. Maar waar het op de uithoven over het beheer op de stoffelijke goederen als gebouwen, landerijen en vee ging, had de „provisor exteriorum” of de econoom van de abdij op de uithoven veel te vertellen. Hij moest de uithoven regelmatig bezoeken en daar „carrucas et domus construere”. Vermoedelijk wordt hiermee bedoeld, dat hij de stukken land moest aanwijzen, die ontgonnen of omgeploegd moesten worden, en de voor het boerenbedrijf nodige gebouwen laten optrekken. Dit wijst er op, dat deze bepaling uit de allereerste tijd van de uithoven stamt, toen er nog volop grond moest worden ontgonnen en allerlei voorzieningen moesten worden getroffen. Ook was het zijn taak te achterhalen hoeveel stuks groot en klein vee tot elke uithof behoorde. Deze telling moest hij nu en dan herhalen. In overleg met de broeders, die op de uithof woonden, moest hij vaststellen, welke beesten aangehouden moesten worden en welke voor de slacht in aanmerking kwamen of door andere moesten worden vervangen. Nog behoorde het tot zijn functie telkens na de oogst op grond van ingewonnen inlichtingen wijselijk na te gaan, of er voldoende koren was voor het hele jaar. Hiervan moest hij dan verslag uitbrengen aan de abt of de keldermeester, de kloosterling die over de levensmiddelen ging. De veldvruchten moest hij bezorgen aan de keldermeester; wol, linnen, dierenhuiden aan de vestiarius d.w.z. aan degene, die de zorg had voor de kleding.

De abt en de econoom oefenden vanuit de abdij hun gezag uit over de uithoven. Maar er waren natuurlijk ook oversten in de uithoven zelf. Zij heetten uithofmeesters. Ze werden later proosten genoemd, een naam die eigenlijk boven hun stand ging. Als regel waren de uithofmeesters priester, maar er zijn ook gevallen bekend van oversten op de uithoven, die geen priester maar lekebroeder waren. In de wettelijke regelingen voor het leven op de uithoven werd daarmee uitdrukkelijk rekening gehouden. Zo vindt men in de oudste Statuten een hoofdstuk, dat handelt over de wekelijkse belijdenis en bestraffing van overtredingen van de kloosterlijke voorschriften. Daarin staat, dat in de uithoven, die door de abt of de econoom niet regelmatig worden bezocht, op een vastgestelde dag waarop iedereen aanwezig kan zijn, allen moeten samenkomen bij de uithofmeester, ook al is deze geen priester. En wanneer dan iemand onder hen in de afgelopen week openlijk ergernis heeft gegeven, moet hij ten overstaan van allen vergeving vragen en aan de gebruikelijke boetedoeningen voor zijn overtreding voldoen.

Naast de uithofmeester waren er in de uithoven weer aan hem ondergeschikte verantwoordelijken voor de twee soorten werkzaamheden, een voor alles wat de landbouw en een voor wat de veeteelt betrof. Zij zorgden voor de verdeling van het werk en spoorden bij het werk aan, dit naar best vermogen te verrichten. Met hun leider mochten de te werk gestelden zonder voorafgaande toestemming spreken voor zover de werkzaamheden dit vergden en dan zo kort mogelijk. Deze verantwoordelijken voor de werkzaamheden stonden onder het

gezag van de uithofmeester. Ze moesten aan hem vragen wat voor het werk nodig was.

VERDERE BEPALINGEN

Verspreid tussen de vele besluiten van de oudste Statuten komen nog andere regelingen voor, die speciaal de bewoners van de uithoven betroffen. Zo gold ook voor hen het stilzwijgen aan tafel tijdens de maaltijden. Als ze naar hun werk gingen buiten het erf van de uithof, mocht er evenmin worden gesproken. Zouden ze onderweg iemand tegenkomen, dan mocht de leider hem met een enkel woord groeten. De anderen konden volstaan met een lichte buiging. Vroeg de passant naar de weg, dan mocht dit geen aanleiding zijn om een praatje te maken. De leider mocht met een of twee woorden of met een gebaar de weg wijzen en daarmee uit.

In elk huis waren er bepaalde vertrekken, waar steeds het stilzwijgen moest worden onderhouden. Er was echter ook op de uithoven een lokaal voor de lekebroeders, waarin ze veelvuldig bijeenkwamen om te spreken over het werk en over wat ze speciaal voor wat de kleding betrof nodig hadden. De uithofmeester had de plicht om voor het nodige te zorgen. Evenals in de abdijen werd op de uithoven een teken gegeven voor de maaltijden. Allen gingen dan hun handen wassen en kwamen vervolgens bijeen op een daarvoor aangewezen plaats. Zittend behoorden ze dan te wachten tot er weer een teken werd gegeven om ordelijk de eetkamer in te gaan. Voor degenen die zonder voldoende reden te laat of niet kwamen waren bepaalde tuchtmaatregelen van toepassing.

Ook op de uithoven werden de metten gebeden. Voor dit nachtofficie werd op de gebruikelijke wijze een teken gegeven. Iedereen moest bij het horen hiervan opstaan, tenzij men wegens ziekte of vermoeidheid van een reis of het werk verlof had gekregen te blijven slapen. Zodra de lamp was aangestoken, kwamen allen op de voor het officie aangewezen plaats bijeen.

Er staan nog twee andere belangrijke besluiten in de oudste Statuten, die ongetwijfeld op grond van onprettige ervaringen waren genomen. Niemand die op een uithof te werk was gesteld mocht zonder verlof van zijn overste naar zijn abdij terugkeren. De overtreders moest volgens dit besluit ernstig worden gestraft. Als de ontvluchte nog dezelfde dag naar zijn uithof kon terugkeren, moest hij terstond met een lege maag vertrekken. In het andere geval moest hij zich tevreden stellen met wat water en brood om niet te bezwijken. Het tweede besluit bestond hierin, dat men op de uithoven geen vee of overtollig graan van anderen in bewaring mocht nemen.

In overleg met andere abdijen is men tot de afspraak gekomen om wille van de onderlinge vrede, de abdijen op behoorlijke afstand van elkaar te stichten. Voor wat de uithoven aanging kwam men overeen, deze minstens een mijl of een klein uur gaans van elkaar verwijderd te houden.

SLOT

Aan de oorspronkelijke opzet van de uithoven is een eind gekomen toen het aantal roepingen van conversen of lekebroeders sterk verminderde door de opkomst van de nieuwe orden van Franciscus en Dominicus. Deze pasten beter bij de veranderde wereld, waarin de agrarische cultuur plaats ging maken voor de stedelijke en meer industriële.

Gebruikte bronnen en literatuur

- R. van Waefelghem *Les premiers Status de l'Ordre de Prémontré*, Leuven 1913.
Pl. Lefèvre *Les Status de Prémontré réformés sur les ordres de Grégoire IX et d'Innocent IV au IIIe siècle*, Leuven 1946.
Pl. F. Lefèvre en W.M. Grauwen *Les Statuts de Prémontré du XIIe siècle*, Averbode 1978.
Pl. Lefèvre *L'Ordinaire de Prémontré*, Leuven 1941.
A. Dimier, *Grange in Dictionnaire de droit canonique*, Parijs 1953 *Gedenboek Orde van Prémontré 1121-1971*, Averbode 1971.
H. Th. Heijman *Untersuchungen über die Prämonstratenser-Gewohnheiten*, Tongerlo 1928.
I.J. van de Westelaken *Premonstratenzer Wetgeving in Anal. Praem.* jrg. 38 (1962).
L. Milis *De Premonstratenzer Wetgeving in de XIIIde eeuw in Anal. Praem.* jrg. 44 (1968) en jrg. 45 (1969).

Noten

* De norbertijner Abdij van Berne heeft in het verleden binnen de huidige grenzen van Noord-Brabant minstens een zestal uithoven gehad. In het Land van Heusen en Altena: Rijswijk, Wijk, Babylonienbroek en Honswijk; in de Meierij: Bernheze onder Heeswijk-Dinther en Mun en Gaal onder Schaijk.